

Сотникова Валентина Євгенівна,

аспірантка кафедри української літератури і компаративістики
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-3195-8399

sotnykova.v@gmail.com

DOI: 10.28925/2412-2475.2019.1414

ВАРІАТИВНІСТЬ ТОПОСУ «ДЕРЖАВА» В ПОЕТИЧНІЙ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ЛІРИКИ ВОЛОДИМИРА БАЗИЛЕВСЬКОГО)

У статті проаналізовано художні варіанти топосу «держава» в авторській поетичній моделі національної ідентичності на матеріалі творів Володимира Базилевського. Досліджено ідейний зв'язок концепції поета з поглядами на історичний процес Пантелеймона Куліша та Євгена Маланюка як свідчення наступності в традиції української художньої історіософії. Зазначається, що Базилевський осмислює проблему національної ідентичності українців у нерозривному зв'язку з історичними подіями в Україні, Європі й світі загалом. Топос «держава» репрезентують художні образи історичного, фольклорного і літературного походження. У їх репрезентації Базилевський активно використовує широкий діапазон інтертекстуального інструментарію — цитати, ремінісценції та алюзії.

Ключові слова: Володимир Базилевський, топос, держава, національна ідентичність, інтертекстуальність.

Актуальність дослідження. У просторі української наукової думки протягом останніх років набуло особливого значення вивчення національної ідентичності на матеріалі художніх текстів. Значні зміни в соціально-політичному житті держави змусили суспільство проаналізувати свої основні цінності: історію, культуру, традиції — відповідно з'явився попит на рефлексивні тексти, які б допомогли з'ясувати, у чому специфіка національної ідентичності українця.

У традиційній інтерпретації під національною ідентичністю розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури. За твердженням М. Козловця, поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти. Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи і стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими» [4, 57]. В українському контексті це розмежування перегукується із питанням державної неза-

лежності, яке актуалізується в нашій літературі постійним тематичним рефреном. Образ України є визначальним для вітчизняних письменників, оскільки кожен із них на тому чи тому етапі творчості звертається до міркувань щодо української культури та історії, вступаючи в полеміку з попередниками та даючи поштовх наступникам. Це можна назвати однією з традицій національної літератури, яку продовжує і творить Володимир Базилевський, творчість якого є об'єктом нашого наукового дослідження.

Актуальність дослідження художніх варіантів топосу «держава» у творчості В. Базилевського зумовлена наскрізними інтелектуальністю та інтертекстуальністю його поезій. Це, своєю чергою, вказує на зв'язок його творчості з поетами доби зрілого модернізму, які вивели проблему національної ідентичності на кін часу. Окремі аспекти творчості Базилевського, зокрема її етнографічну тематику, досліджували Т. Дігай, Г. Клочек, М. Кодак, Л. Новиченко. Наголошувалось і на міжтекстових зв'язках його творчості. Зокрема, О. Гальчук досліджувала античний інтертекст лірики Базилевського з погляду наступництва автором художнього досвіду високого модернізму. Проте авторське тлумачення образу держави ще не було розглянуто у спеціальних наукових працях.

Мета дослідження — визначити варіанти художнього топосу «держава» в авторській моделі національної ідентичності. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) виокремлення компонентів авторської моделі національної ідентичності, що постає у творчості Базилевського; 2) аналіз творчості Базилевського з погляду ідейного наступництва поетів доби зрілого модернізму, зокрема Є. Маланюка; 3) визначення художніх варіантів топосу «держава» в ліриці Базилевського та їх ідейно-художнього наповнення.

Наукова новизна дослідження полягає в окресленні авторської моделі національної ідентичності в ліриці Базилевського та аналізові художніх варіантів топосу «держава» в ній.

Виклад основного матеріалу. Базилевський — сучасний поет, відомий своїми історіософськими міркуваннями, що є глибокою рефлексією громадянина на державотворчі процеси на території України. Він намагається дати свою оцінку минулому та спрогнозувати подальший шлях розвитку країни. Поет звертається до історіософської традиції, яку започаткував П. Куліш, а в літературі ХХ ст. активно розвивав Є. Маланюк. Базилевський переконаний, що, досконало опрацювавши історичну спадщину, можна сформувати цілісну картину розвитку та становлення України й українців, і в такий спосіб наслідує окреслене Є. Маланюком творче кредо: «Як в нації вождя нема, / тоді вожді її поети» (вірш «Посланіє»). Особливо виразно ця думка транслюється у «Вертепі» Базилевського, збірці, відзначеній Шевченківською премією 1996 року.

Основною щодо історіософської концепції Базилевського є теза про її доміанти, що сприймаються творчим розвитком ідей попередників, як 1) оспівування золотого віку — княжої доби Київської Русі; 2) засудження козацьких міжусобиць періоду Руїни; 3) звернення до знакових історичних та культурних постатей в історії України; 4) обурення індіферентністю сучасників; 5) заклики вивчати та досліджувати історію Батьківщини; 6) осмислення ролі поета в контексті історико-суспільної заангажованості його творчості.

Для багатьох письменників традиційним є використання побутових уявлень про національний характер з метою створення яскравих образів, близьких реципієнтам. Базилевський критично ставиться до особливостей узагальнено-національного характеру українців: в осуді того темного, що було в нашій історії, та вад національного характеру поет спирається на судження Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, В. Винниченка, О. Довженка, на праці М. Гру-

шевського, В. Липинського, М. Шлемкевича, О. Ольжича, на поезію та есеїстику Є. Маланюка. «Пересит риторикою — часто тріскачою і бездарною — завадив розгледіти винятковість ролі цього поета [Маланюка] і всю нелюдську ваготу ноші, яку він, за несповідимістю долі, самотужки звалив на свої плечі» [8], — зазначає Базилевський, покликаючи собі за аргумент не лише національну історію, а й сьогоденню реальну дійсність, яка засвідчує: Маланюкові присуди малоросійству, на жаль, не втратили актуальності.

Проте Маланюк свого часу виявився провідником ідей, які вже були озвучені в нашій літературі. Зокрема, першість у засудженні «малоросійства» в українському народі належить П. Кулішу. Він був послідовним у відстоюванні ідеї відродження України й у своїй творчості, незважаючи на зміни в суспільно-політичних поглядах, розвивав тему національної свідомості українців, бо був переконаний, що тогочасне національне життя «занепало» і потребувало «оновлення». На думку дослідника творчості Куліша В. Петрова, суттєвим є те, що тема «оновлення» нації в «батька історичного роману» нерозривно пов'язана з темою «письменників»: відродити національні сили України із занепаду не можна, як гадає Куліш, без розвитку творчої діяльності митців. Згодом цю ідею розвинув Є. Маланюк у програмовій поезії «Стилет чи стилос?». Своєю чергою Базилевський «включився» в бесіду з класиками української літератури, присвятивши цикл «Ховайся з віршами, як з краденими» жертвам сталінських репресій (М. Зеров, Олег Ольжич, Т. Осьмачка), які мають стати духовним орієнтиром для сучасників-українців. На думку автора, вони повинні також сповідувати принципи стоїцизму, сформовані ще в Давній Греції. А у своїй позиції поета-громадянина — і лук, і ліру. У цих образах вчувається перегук з відомою поезією Маланюка: образи *лука і ліри*, попри узагальнення, спільні у своїй конотації зі *стилетом і стилосом*.

Міф України-держави, що оприявлюється в поезії Базилевського, — багатокомпонентний та багатозначний конструкт. Принципом його побудови є переважно гіперболізація знакових подій у давній та новітній історії України, як, наприклад, завоювання Києва князем Олегом, хрещення Русі Володимиром, а також трагедія Чорнобиля, Революція на граніті. Джерелами образу держави у творчості Базилевського є античність (її культура та історія), Святе Письмо (новозавітні та старозавітні тексти), світова культура загалом та література зокрема, а також українська культура. Звернення до таких

різних джерел художніх варіантів образу держави дає змогу автору вийти за межі сучасного контексту, віднайти взаємозв'язок подій у просторі та часі, використовувати езопівську мову в діалозі із сучасниками, прямо та опосередковано розкривати свої погляди на історію формування української держави та українського народу.

Базилевський майже не вдається до прямої критики пасивності сучасників, апелюючи до інтертекстуального інструментарію. Наприклад, епіграфом до збірки «Вертеп» є цитата з Євангелія від Матвія: «Дім мій домом молитви зветься, а ви його перетворили на вертеп розбійників» [3, 1], що має налаштовувати читачів на сприйняття поезій крізь призму християнської моралі та міркування щодо її місця в сучасному світі. Тут простежується авторська паралель: мій дім (Україна) є домом молитви, а радянська Україна — вертеп, який створили самі люди. Поет картає співвітчизників за братовбивство, вдаючись до паралелі з біблійним сюжетом про Каїна та Авеля: «...І Каїн мие руки. Не відмить. / На п'ястуках кров Авеля горить. / Пілат умиє руки. Не відмить. / Христова кров, немов кумач, горить, — а далі додає: кров Плужника в льодах доби горить» [1, 29].

Особливе місце в ліриці Базилевського відведене постаті Тараса Шевченка, який є безперечним авторитетом, культовою особистістю в культурному світогляді автора, прикладом для наслідування. Думка Кобзаря є мірилом моральності життя українців: «Він [Шевченко] хоче збагнути правнука, / та правнук його ляка» (вірш «Що дума Тарас Григорович») [1, 116]. Певне розчарування в молодому поколінні характеризує пізню лірику Базилевського. Наявність великої кількості алюзій на політичну ситуацію в Україні визначає жанрово-тематичну специфіку текстів. Громадянська лірика переважає, але навіть у сатирично-викривальних творах важливе місце відводиться алюзіям та ремінісценціям. Наприклад, у вірші «І перевернеться у гробі» самої згадки про Шевченка достатньо, аби ліричний герой міг окреслити своє ставлення до об'єкта іронії («Не оскверняв би чин Тараса») [3, 105].

Образ України Базилевського є комплексним, із чітким протиставленням двох компонентів — минулого (образи Скіфської Еллади, Київської Русі, Козацької держави, які мають героїчну, славну конотацію) та сучасності (такої, що ніяк не може дорівнятися до слави предків). Поет мислить історії циклічно, акцентуючи на трагічності повторів. Слід зазначити, що для творчості Базилевського характерним є проведення постійних історичних паралелей на тему:

«Давня Греція (Україна) — Рим (Росія / Радянський Союз). Поет вживає античні історичні реалоніми як алегорію інтертекстуального походження для глибинного осмислення проблем сьогодення.

На підтвердження своєї думки про те, що українські землі й досі пов'язані з величним античним минулим, у поезіях «Сила дурна», «Які там в дядька полюси!», «Лиш відлуння оркестру» Базилевський проводить паралель між падінням Трої та занепадом державного ладу в Україні 90-х років ХХ ст. — поч. ХХІ ст. Історія падіння Трої осмислюється як символ втраченої землі, забутого краю, що має величне минуле. Як зазначає М. Трофимук, в українському літературному процесі другої половини ХVІІ — початку ХVІІІ ст. активно функціонують основоположні для нової української літератури міфологеми «Киева — Трої», «Киева — нового Риму», а також «Киева — другого Єрусалиму» [7, 22]. Знищення Києва під час татаро-монгольської навали порівнювали в бароковій літературі з падінням Трої. Пізніше ця аналогія почала стосуватися не лише Києва, а й усієї України. Імовірно, що І. Котляревський послуговувався цією міфологеєю під час написання «Енеїди». Базилевський актуалізує традицію барокової та класицистичної літератури в наш час.

Ліричний герой Базилевського ототожнює свою землю із легендарним містом, яке вважалось загубленим, «пропащим» довгий час («Лиш відлуння оркестру / із пропащої Трої» [3, 104]), доки його не віднайшов Генріх Шліман. У громадянській ліриці звучать мінорні настрої щодо неможливості повторного «відкриття» Трої, що означає незворотний занепад батьківщини ліричного героя: «Станеш, країно, руїнами Трої — / Шліман грядущий не розкопа...» [1, 166].

Базилевський утверджує думку про повторення Україною долі давньогрецького міста у збірці «Читання попелу» (2004): «Бо й шлімани грядущих ер / не розкопають нашу Трою» [3, 34]. Спільним для Батьківщини поета та давньогрецької Трої є трагічність існування, хитрість та підступність ворогів, величне історичне минуле. Базилевський продовжує розвивати образ Трої, запропонований І. Котляревським у поемі «Енеїда», у якій автор порушує проблему руйнації української державності імпліцитно, послуговуючись бурлеском та трагестією. Натомість Базилевський пише про це експліцитно, акцентуючи увагу на загостренні ситуації безвиході. Ця різниця в інтерпретації античного сюжету зумовлена часом та самою історією. Якщо І. Котляревський апелює до Трої

з Вергілієвої «Енеїди», то поет-сучасник звертається до реальної історичної місцевості — Трої Генріха Шлімана. Поет не вступає в діалог із текстом Вергілія, а накладає давньогрецькі історичні реалії на сучасний український контекст і доходить невтішного висновку про те, що історія повторюється, якщо не аналізувати помилки попередніх поколінь.

Для Базилевського українські землі є невід'ємною частиною історії давньогрецької цивілізації. Скіфи та їхні землі описуються в ліриці поета як частина великої Еллади. У вірші «Поет, що Скіфської Еллади...» йдеться про освоєння українцями східної території колишньої грецької держави: «Пейзаж Еллади криє галіч» [3, 17]. Базилевський розвиває ідею Є. Маланюка, для якого Степова Еллада — це минуле й теперішнє України [9].

Базилевський розгортає свої міркування щодо зв'язку давньогрецьких земель з українськими у вірші «Юдофіли, юдофоби», вказуючи на єдність народів, яка є джерелом їхньої сили та нездоланності: «Доки скіф із греком в парі <...> не страшний новітній Дарій / і ненавистий третій Рим» [2, 77]. Водночас, на відміну від Є. Маланюка, поет не наголошує на необхідності України наслідувати Рим. У згаданих рядках *третій Рим* (а саме цією ідеологією називала себе Російська імперія у власному міфі про свою світову «велич») представлений як загроза для незалежних народів. Базилевський тлумачить новітню імперію як жорстоку політичну машину, що знищує все на своєму шляху. Відповідно, образ Риму ототожнюється в Базилевського з СРСР у минулому й Росією в сьогоденні. Українці, на думку поета, наслідують важливіше — характер еллінів — творців,

інтелектуалів, шляхетних воїнів, які зрештою постраждали від менш освічених сусідів.

Поетичне мислення Базилевського драматичне, наповнене вистражданою мудрістю. Його гнітить моральна й духовна деградація української людини, понівеченої владарюванням чужих духом і свідомістю політичних еліт та власних запродавців, запліднених рабською психологією. Він усвідомлює свою, як письменника і громадянина, відповідальність за формування ідеологічних орієнтирів українського суспільства в драматичних умовах девальвації традиційних цінностей. Базилевський надає своїм творам культурологічної масштабності, вивиснується над часом, прагне до цілісного погляду на проблеми спадкоємності епох, національної пам'яті, життя людини за різних історичних умов. Із цією метою поет вступає в діалог з письменниками попередніх епох, звертається до образів і мотивів, які увійшли до категорії традиційних.

Висновки. Отже, проаналізувавши художні варіанти топосу «держава» в авторській моделі національної ідентичності за В. Базилевським, вважаємо, що: 1) поет виступає критиком усталеного національного характеру українців, продовжуючи історіософську традицію П. Куліша та Є. Маланюка; 2) духовним ідеалом для нації, на думку автора, мають бути поети, особливо ті, що, навіть зазнаючи політичних переслідувань, залишались відданими своїм державницьким переконанням; 3) Україна як держава постає у творчості Базилевського на основі контрасту між героїчним минулим та руйніним сьогоденням; 4) розквіт української держави неможливий без критичного осмислення помилок минулого, досконалого вивчення уроків історії.

ДЖЕРЕЛА

1. Базилевський В. Вертеп. Хроніка душі: Вірші, поеми / В. Базилевський. — К. : Український письменник, 1992. — 302 с.
2. Базилевський В. Лук і Ліра: поезії / Володимир Базилевський. — Київ : Фенікс, 2016. — 255 с.
3. Базилевський В. Читання попелу: поезії / В.О. Базилевський. — К. : Фенікс, 2007. — 384 с.
4. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М.А. Козловець. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 558 с.
5. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції / П. Куліш // Куліш П. Твори : у 2 т. — К. : Наукова думка, 1998. — Т. 1. — С. 400–412.
6. Маланюк Є. Невичерпальність: поезії, статті / Є. Маланюк ; упоряд., передм. та приміт. Л.Ю. Куценка. — 2-ге вид. — К. : Веселка, 2001. — 318 с.
7. Трофимук М.С. Латинимовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Трофимук М.С. — Київ, 2016. — 42 с.
8. Базилевський В. Розсування стін. Студія. [Електронний ресурс] / В. Базилевський // Літературна Україна. — 2017. — 13 лютого. — Режим доступу : <http://litgazeta.com.ua/poetry/rozsuвання-stin/>

9. Гальчук О. Античність у ліриці Євгена Маланюка: рецепція й особливості інтерпретації [Електронний ресурс] / О. Гальчук — Режим доступу : http://elibrary.kubg.edu.ua/5908/1/O_Halchuk_AR_2013_GI.pdf

REFERENCES

1. Bazylevskiy, V. (1992). *Khronika dushi: Virshi, poemy* [Chronicles of the Soul: verses, poems]. Kyiv, Ukraine: Ukr. Pysmennyk, 302 p. (in Ukrainian).
2. Bazylevskiy, V. (2016). *Luk i Lira: poezii* [Bow and Lyre: poems]. Kyiv, Ukraine: Feniks, 255 p. (in Ukrainian).
3. Bazylevskiy, V. (2007). *Chytannia popelu: poezii* [Reading Ashes: poems]. Kyiv, Ukraine: Feniks, 384 p. (in Ukrainian).
4. Kozlovets, M. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii: Monohrafiia* [Phenomenon of National Identity: challenges of globalization: monograph]. Zhytomyr, Ukraine: Vyd-vo ZhDU m. I. Franka, 558 p. (in Ukrainian).
5. Kulish, P. (1998). *Zazyvnyi lyst do ukrainskoi intelihentsii* [Appeal to Ukrainian Intellectuals]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. *Tvory: u 2 t., T. 1.* Pp. 400–412 (in Ukrainian).
6. Malaniuk, Ye. (2001). *Nevycherpalmist: poezii, statti* [Exhaustion: poetry, articles] (2nd ed.). Kyiv, Ukraine: Veselka, 318 p. (in Ukrainian).
7. Trofymuk, M. (2016). *Latynomovna literatura Ukrainy XV–XIX st.: zhanry, motyvy, idei* [Latin-language Literature of Ukraine of the 15–19 centuries: genres, motives, ideas]. Kyiv, Ukraine, 42 p. (in Ukrainian).
8. Bazylevskiy, V. (2017). *Rozsuvannia stin. Studiia* [Disassembly of Walls. Studio]. (in Ukrainian). <http://litgazeta.com.ua/poetry/rozsuvannya-stin/>
9. Halchuk, O. (2013). *Antychnist u lirytsi Yevhena Malaniuka: retseptsii i osoblyvosti interpretatsii* [Antiquity in Yevhen Malanyuk's Lyrics: Reception and Features of Interpretation]. (in Ukrainian). http://elibrary.kubg.edu.ua/5908/1/O_Halchuk_AR_2013_GI.pdf

Valentyna Sotnykova,

PhD student of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies,
Institute of Philology, Borys Grinchenko Kyiv University
Kyiv, Ukraine

ORCID iD 0000-0002-3195-8399
sotnykova.v@gmail.com

VARIATIVITY OF THE TOPOS «THE STATE» IN THE POETICAL MODEL OF THE NATIONAL IDENTITY (BASED ON THE LYRICS BY VOLODYMYR BAZYLEVSKYI)

The article analyses the artistic variants of the topos «the state» in the author's poetic model of national identity on the material of the works by Volodymyr Bazylevskiy. The ideological connection of the poet's concept with the views on the historical process of Panteleimon Kulish and Yevhen Malanyuk as an evidence of continuity in the tradition of Ukrainian artistic historiosophy is explored. It is noted that Bazylevskiy understands the problem of Ukrainian national identity in an inextricable connection with the historical events of Ukraine, Europe and the world as a whole. Topos «the state» represents artistic images of historical, folklore and literary origin. In their representation, Bazylevskiy actively uses a wide range of intertextual tools — citations, reminiscences, and allusions. The poet acts as a critic of the established national character of Ukrainians, continuing the historiosophical tradition of Panteleimon Kulish and Yevhen Malanyuk. The Ukraine as a state appears in the work of Bazylevskiy on the basis of contrast between the heroic past and the ruinous present. According to Bazylevskiy, the flowering of the Ukrainian state is impossible without a critical reflection on the mistakes of the past, the perfect study of history lessons.

Key words: Volodymyr Bazylevskiy, topos, state, national identity, intertextuality.